

Sofia Express

Boulevard Vitosja met zicht op de berg Vitosja.

Sofia Express

Jan Paul Hinrichs

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

Het Oog in 't Zeil Stedenreeks

De mythe van Odessa

Ah Triëst...

O Lissabon, mijn huis

Wenen, de sfinx

De façades van Sint-Petersburg

Oxbridge blues

Gent, de dubbelzinnige

Passage Istanbul

Napoli!

Ongenaakbaar Madrid

Nice, muze van azuur

Dublin

Tübingen, Heidelberg, Freiburg

Lemberg – Lwów – Lviv

Ascona, bezield paradijs

Paramaribo brasa!

Dushi Willemstad

Illes Balears

Trefpunt Riga

Dit boek werd deels mogelijk gemaakt door een verblijf in Sofia Literature and Translation House, een initiatief van Next Page Foundation en de Gemeente Sofia.

Tekst © 2019 Jan Paul Hinrichs en Uitgeverij Bas Lubberhuizen
Afbeeldingen © 2019 De rechten op sommige illustraties berusten bij de genoemde instanties of personen. De uitgever heeft getracht alle rechtshouders te achterhalen. Mocht u desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Bas Lubberhuizen.

Omslag Marjan Gerritse BNO

Omslagfoto © Travel and Destinations Blog / Mike Clegg

ISBN 978 90 5937 526 0

NUR 508/321

www.lubberhuizen.nl

Inhoud

Woord vooraf 7

We zijn er niet voor zaken als de uwe 22
Koude Oorlog: student in Sofia

Niettemin bleek het lot voor mij uitermate genereus 41
Ivan Boenin drie weken in transit in Sofia

Misschien ben ik zondig en arglistig 48
Elisaveta Bagrjana: de eeuw van een dichteres

De stroomversnelling van de jaren spoelt alles weg 61
Atanas Daltsjev, *poet's poet* uit de Soloenskastraat

Alsof alleen de dood een halte is 72
Aleksandar Voetimski, dichter van donker Sofia

smetteloos en strakgespannen als haarlem op zondag 84
Lucebert en zijn 'reisje door bulgarije'

Alles om me heen kwam me vreemd en
onbeschrijflijk mooi voor 93
Georgi Markov en zijn reportages over Bulgarije

Wij dachten dat we het einde van het totalitarisme
nooit zouden meemaken 108
Nikolaj Kuntsjev en Stunde Null in Sofia

Sofia schijnt zoiets te zijn als Assen 123
Cees Nooteboom en de clichés van de Balkan

U bent hier een vreemde, mijnheer Foster 128
Op missie in Sofia: Romain Gary, Eric Ambler en Robert D. Kaplan

Het leven lijkt veel op een verblijf in een vreemde,
onbekende stad 138
Een wandeling door Sofia

Noten 151

Verantwoording 153

Namenregister 157

Woord vooraf

‘Mag ik zo onbescheiden zijn om te vragen waar u heen gaat?’

‘Ik ga naar Sofia.’

‘Zo, Sofia? Een schitterende stad – werkelijk schitterend.

Ik reis door naar Boekarest. Ik hoop dat we samen
een aangename reis zullen hebben.’

– Eric Ambler, *Het masker van Dimitrios*¹

Steden veranderen en wat we er erover beweren, verandert mee. Bijna twintig jaar geleden kwam ik tot een karakteristiek van Sofia waarin ik de hoofdstad van Bulgarije vergeleek met Den Haag: dominerende ministeries in een rustig centrum dat kampt met de afwezigheid van een rivier zoals die door veel hoofdsteden stroomt. De communistische tijd, waaruit ik de stad vooral kende, was toen voorgoed voorbij: ‘De afgelopen jaren is de binnenstad, ondanks het vertrek van Georgi Dimitrov uit zijn mausoleum en de komst van ING Barings en KFC op strategische punten, niet wezenlijk veranderd: daarvoor zijn de kantoorkolossen, de parken en de Alexander Nevski-kathedraal te dominerend. Verdwenen zijn wel de meeste boekwinkels: in de communistische tijd was Sofia dé plaats om Russische boeken te kopen die in de Sovjet-Unie zelf in één dag uitverkocht raakten. Boekenstalletjes zijn ervoor in de plaats gekomen.’² Het was me bekend dat het gebalsemde lijk van Georgi Dimitrov (1882-1949), die na de oorlog communistisch partijleider en premier van Bulgarije was, kort na de val van de Muur in een gewoon graf was herbegraven, maar kennelijk niet dat het stalinistische mausoleum, dat net als het gigantische monument voor het Rode Leger uitsluitend nog als doelwit van graffitikunstenaars functioneerde, reeds was opgeblazen.

Inmiddels, na een verblijf in 2018, laat de stad zich weer anders beschrijven. Het centrum is bruisender, zelfs her en der enigszins hip geworden in aanbod van restaurants, bars en designwinkels. Russische boekhandels keerden binnen het nieuwe tijdsgewricht voorspelbaar niet terug. Maar ook ING Barings zie ik niet meer op die oude strategische plaats naast het Nationale Theater. Over de afwezigheid van een rivier laat zich nu niet anders schrijven: de niet erg brede rivier Iskar passeert

vanuit de bergen de stad aan de zijkant, ten westen van de luchthaven, en maakte nooit deel uit van het stadsbeeld. Riviertjes als de Perlovska en Vladajska stromen wel in het centrum, maar hebben het karakter van afvoerkanaaltjes van de riolering. Bruggen zijn onherkenbaar geworden en beloopbare kades ontbreken vrijwel.

Sofia, in het centrum ruim vijfhonderd meter boven zeeniveau gelegen, blijft aanvoelen, zoals Lucebert in een verrassend gedicht uit de jaren vijftig dichtte, als een 'stad op de vlakte', door Bulgaren aangeduid als 'het Sofioter veld'. Eigenlijk hebben we het dan over de drooggevallen bodem van een bergmeer uit verre tijden. Het langwerpige veld strekt zich tussen heuvels en bergen uit. Het op de toppen vaak besneeuwde, tot 2300 meter hoge massief van de Vitosja kijkt dominant over de stad uit en is niet meer dan een kilometer of zeven verwijderd van het hart van de stad. Behoefte aan water was ooit de achtergrond van het nooit gerealiseerde communistische plan om bij Sofia een meer aan te leggen. Georgi Markov, gedood bij de Londense paraplumoord van 1978, wijdt hieraan een van zijn fameuze *Reportages over Bulgarije in absentia*.

Ook Balkanavonturier A. den Doolaard constateert in de jaren dertig het gebrek aan water in de stad: 'Maar Sofia, Bulgarije's hoofdstad, heeft geen water'.³ Het blijft een paradoxale situatie: water is tegenwoordig nagenoeg onzichtbaar, door kanalisatie grondig weggewerkt, maar moet ooit juist wel de oorsprong zijn geweest van het ontstaan van een nederzetting op deze plaats. Grafvondsten geven aan dat al in prehistorische tijden mensen in en rond Sofia woonden. Riviertjes stroomden toen vrij vanaf de Vitosja de vlakte in. Er is nog iets anders dat menselijke bewoning aantrok: warm- en koudwaterbronnen, niet alleen in wat nu het centrum van de stad is, maar ook in de omgeving, in de huidige buitenwijken Gorna banja, Ovtsja koepel, Pantsjarevo en Knjazjevo. Water waarborgt rond Sofia een continuïteit die duizenden jaren overspant: nog altijd komen mensen, tegenwoordig voorzien van enorme plastic jerrycans, warm water tappen bij de dampende kranen. Dankzij stenen uit de bergen en van de rivierbodems en het hout van de beboste omgeving was in deze vlakte nooit gebrek aan bouw materiaal, ook niet aan haardhout in de winter, wanneer Sofia vaak aandoet als een uitgesproken mistige stad. De bergen zorgen verder voor beschutting tegen de wind. Kortom, we hebben te maken met een uiterst geschikte plaats voor menselijke bewoning.

Boulevard Maria Luiza, circa 1930.

In de eerste eeuw van onze jaartelling werd de nederzetting Romeins onder de naam Serdica. Romeinse resten liggen als een archeologische tentoonstelling open rond ondergrondse passages aan het begin van de Boulevard Knjaginja Maria Luiza. Uit de Romeinse tijd is geen enkel gebouw bewaard gebleven. Serdica bleef vervolgens nog lang een Byzantijnse grensvesting. In het begin van de negende eeuw kwam de stad bij een Bulgaars rijk onder de naam Sredets. In de elfde eeuw werd de stad voor enige tijd weer Byzantijs als Triaditsa. De naam Sofia is voor het eerst vastgelegd in een document uit de veertiende eeuw. In 1382 veroverden Osmaanse troepen de stad. Hun heerschappij duurde bijna vijf eeuwen. De Russische veldtochten op de Balkan in 1877 en 1878 leidden tot het herstel van een Bulgaarse staat die Sofia in 1879 tot hoofdstad maakte. Die status kreeg de stad voor het eerst, want in de middeleeuwen waren Pliska, Preslav en Tarnovgrad – nu Veliko Tarnovo – de hoofdsteden van verschillende Bulgaarse rijken geweest.

De stad Sofia leek ten tijde van de bevrijding in niets op de huidige stad. De Russische veroveraars vonden uitgesproken lage huizen met kleine venstertjes. De aardbevingen van 1818 en 1858 lagen, net als uitbraken van pest en grote stadsbranden, de bewoners nog vers in het geheugen. De bevolking leefde in dorps verband, in *machali*, wijken die volgens etnische principes waren verdeeld, en waarin eerder sprake was van smalle stegen dan van straten met namen. De *machali* waren op z'n

Turks genoemd naar een nabije moskee, bron, café of badhuis. Plaveisel bestond nauwelijks, afgezien van wat rivierstenen in het midden van de grotere doorgaande wegen. De stegen werden modderig bij regen en stoffig als de zon scheen; waaide het, dan vlogen stofwolken over de stad. Bulgaren die zich veelal met fruitteelt en tuinbouw bezighielden, Turken, Roma en Joden die de winkeltjes beheersten, leefden ieder in hun eigen *machali*.

Elders in het land was het niet anders. We denken aan de veel geciteerde woorden van de Sefardische Jood Elias Canetti over zijn jeugd aan het begin van de twintigste eeuw in Roese, de stad aan de Donau in het noorden van het huidige Bulgarije, die hij nog Roestsjoek noemde: ‘Behalve de Bulgaren, die dikwijls van het platteland kwamen, waren er nog vele Turken, die in een eigen wijk woonden en aangrenzend lag de wijk der Spanjolen, de onze. Er waren Grieken, Albanezen, Armeniërs en zigeuners. Van de overzijde van de Donau kwamen Roemenen; mijn baker, die ik mij echter niet herinner, was een Roemeense. Er waren, sporadisch, ook Russen.’⁴ Het was een wereld die schijnbaar ver weg stond van Midden- of West-Europa: ‘Alles wat ik later heb beleefd, was in Roestsjoek al eens gebeurd. De overige wereld heette daar Europa, en wanneer iemand de Donau stroomopwaarts naar Wenen reisde, zei men dat hij naar Europa ging. Europa begon op de plaats waar het Turkse rijk eens had geëindigd. Van de Spanjolen waren de meeste nog Turkse staatsburgers. Het was hun onder de Turken altijd goed gegaan, beter dan de christelijke Balkanslaven.’⁵ Niettemin was deze wereld, althans bij de gegoede burgerij, internationaler dan men zou verwachten: ‘Niet alleen waren mijn beide ouders in Wenen schoolgegaan, niet alleen spraken zij onder elkaar Duits: mijn vader las dagelijks de *Neue Freie Presse*, het was een groots ogenblik wanneer hij die langzaam openvouwde.’⁶

Sofia was vlak na de bevrijding zeker niet zo internationaal getint als Roese in Canetti's jeugd. In 1888 werd de hoofdstad aangesloten op de spoorlijn van Constantinopel naar Belgrado en verkreeg zo een directe verbinding met Midden- en West-Europa. In twintig jaar tijd zag Bulgarije, een land waarvan ten tijde van de bevrijding nog nauwelijks betrouwbare kaarten bestonden, kans van een groot dorp een stad te maken die aandeed als een solide provincieplaats in Oostenrijk of Hongarije. Vermoedelijk had geen hoofdstad in Europa zich ooit in korte tijd zo snel veranderd. De bevolking groeide. Straten waren ineens niet meer krom, maar recht. Ministeries, een academie van wetenschappen,

universiteit, ambassades, gerechtsgebouwen – de instituties van elke hoofdstad – verschenen in rap tempo waar voorheen niets was geweest. Vanaf 1900 heeft de stad elektriciteit. Trams gingen rijden, waar tot voor kort nog ezels liepen.

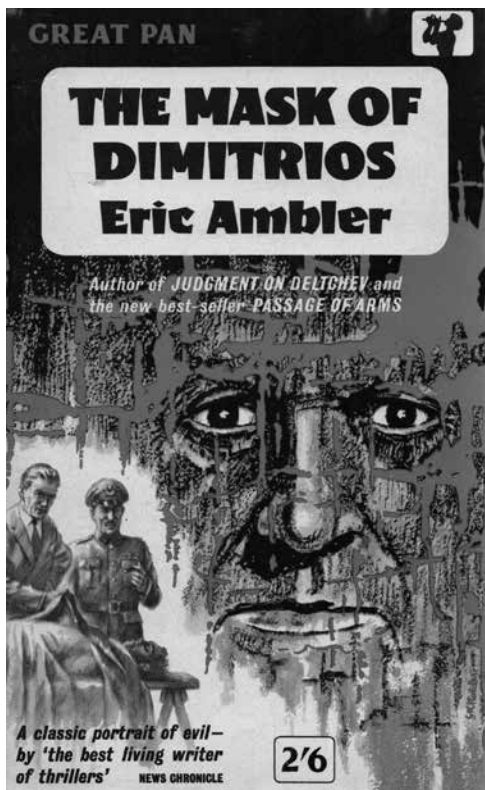
Bulgarije was na 1878 een soeverein vorstendom dat Turkije schatplichtig bleef. Pas in 1908 riep vorst Ferdinand Bulgarije uit tot een onafhankelijk koninkrijk met hemzelf als tsaar. Troebele tijden volgden: de Balkanoorlogen van 1912-1913 en de Eerste Wereldoorlog waarin Bulgarije bondgenoot van Duitsland was. Deze periode werd besloten met de komst van geallieerde bezettingstroepen en het vredesverdrag van Neuilly-sur-Seine. Hiermee verloor Bulgarije grondgebied, zoals het juist veroverde deel van Thracië met strategische toegang tot de Egeïsche Zee. Een periode van politieke chaos begon, compleet met guerrilla aan de grenzen van Macedonië, een staatsgreep in 1923 en mislukte communistische opstanden, waarna Bulgarije een steeds autoritairder regime kreeg.

De jaren twintig zagen een instroom van vluchtelingen uit gebieden die Bulgarije aan Griekenland en Joegoslavië had moeten afstaan, maar ook van duizenden Russische emigranten die via Constantinopel uit

Vlas spinnende vrouwen in Sofia, 1918.

Odessa en de Krim arriveerden. Ivan Boenin, gevlucht uit Odessa, kwam in 1920 uit noodzaak in Sofia: de stad lag strategisch aan de enige weg, de oude *Heerstrasse* naar Belgrado, die op een vlucht vanuit Constantinopel naar West-Europa open lag. Andere Russen bleven hangen, maar voor iemand met talent was Parijs bereikbaar. Het was een tijd van veel politiek geweld, waaraan Ivan Boenin naar eigen zeggen ontsnapte: door toeval was hij niet aanwezig in een theater toen daar een bom ontplofte. Bomaanslagen in Sofia en de bloedige val van de regering van premier Aleksandar Stambolijski in 1923 vonden hun weer-slag in het befaamde detectiveboek *Het masker van Dimitrios* (1939) van Eric Ambler. Ook onze A. den Doolaard verkeert in deze sferen: ‘De nationale hartstochten der Bulgaren, in de stad tenminste, zijn politiek en trictac. Het eerste geluid dat je hoort wanneer je een café

Omslag van Eric Amblers *The Mask of Dimitrios*.

binnengaat is het geratel der trictac-schijven, dat uit de verte verdacht veel op de echo van revolverschoten lijkt; en de politieke hartstochten zorgen er voor, dat soms het eene geluid met een echt modern toonfilm-effect in het andere overgaat. Vooral de partij, die voor de onafhankelijkheid van Macedonië strijdt, en die in twee kampen is verdeeld, verlevendigt de rustige hoofdstad af en toe met een kleine schietoefening.⁷ Den Doolaard meent zelfs dat 'het geschiet in Chicago tegenwoordig kinderspel' is vergeleken bij de 'revolverterreur in Sofia'.⁸

Een aardige beschrijving van Bulgarije aan het einde van de rustigere, maar ook minder democratische jaren dertig geeft Angelika Schrobsdorff in haar ook in het Nederlands vertaalde succesroman *Du bist nicht so wie andre Mütter* (1992). Het is het verhaal van een Joodse moeder uit een welgesteld Berlijns milieu die na een schijnhuwelijk met een Bulgaar in 1939 in Sofia aankomt en haar kinderen laat overkomen. Schrobsdorff levert ons in retrospectief een verzameling van zo ongeveer alle Bulgaarse clichés die men bij elkaar kan rapen: 'Er was daar veel knoflook, dat klopt, en een voortreffelijke yoghurt uit schapenmelk, die zo vet was, dat men die met het mes moest snijden. Maar er was ook het gebergte van de Rodopen en Rila met een wonderschoon klooster uit de tiende eeuw, je had de Zwarte Zee met eindeloze goudgele stranden, er waren bossen en rivieren, weiden, waarop grote schapenkuddes weidden, en vlaktes vol met het heerlijkste fruit en groente; er waren wijnbergen met de beste druiven die ik ooit heb gegeten, en de rozenvelden die mijn vader noemde; er waren ook tabak-, mais- en zonnebloemenvelden, bekoorlijke kleine stadjes en dorpjes van een oorspronkelijkheid die men primitief noemt; er was de hoofdstad, Sofia, een aardige, levendige stad aan de voet van het Vitosjagebergte, waarin een beetje Oriënt, iets Midden-Europa en zeer veel Balkan zich mengden en die een aantal statige gebouwen, zoals de universiteit, academie van wetenschappen, nationaal museum, staatsbibliotheek, opera en theater, te bieden had, los van het paleis en de Alexander Nevski-cathedraal. Het was een mooi, vruchtbaar landbouwland, een boerenvolk met veel hartelijkheid en gastvrijheid – Slavische zielen, die door de vijfhonderdjarige Turkse heerschappij een islamitisch stempeltje hadden gekregen, mensen met plezier in eten en drinken, zingen en dansen; aardige, vitale vrouwen met sterke lange haren, zeer mannelijke mannen met een opvallend gevoel voor eer en waarde. [...] Dat was voor mij Bulgarije in de tijdspanne 1939 tot 1944.'⁹

Eenmaal ingekwartierd in Grand Hotel Bulgaria maakt de jonge Angelika Schrobsdorff met Bulgaren zelf kennis. Ze komt met een beschrijving van een nogal onbehouwen, boers volk waarmee ze als vriend Berlijns meisje letterlijk in aanraking komt: 'De Bulgaren die naar ons in de salon kwamen [...] bevielen me niet. Ze hadden zware botten, ronde of vierkant-brede gezichten en gewoon te veel haar: op hun hoofd, op armen, op benen, en als het om mannen ging, op hun wangen, die, hoewel gladgeschoren, altijd zwart beslagen waren. Daar kwam bij dat ze geen manieren hadden. Ze vielen over me heen, omarmden, liefkoosden, kusten me, en ik die met wildvreemde mensen hoogstens een handdruk gewisseld had, was zo ontdaan, dat ik me zelfs niet kon verweren maar me gewoon als een kever dood hield.'¹⁰ Aanduidingen van een zeer *fysieke* sfeer waarin contact met Bulgaren plaatsvindt, vinden we ook bij andere auteurs, zoals bij Robert D. Kaplan in zijn herinneringen aan een Bulgaarse journalistenclub in de vroege jaren tachtig.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Bulgarije een bondgenoot van nazi-Duitsland, maar weigerde de Joodse bevolking uit te leveren, voor zover die binnen de eigen grenzen leefde: Joodse inwoners van door Bulgarije bezette gebieden in Griekenland en Joegoslavië ontkwamen niet aan deportatie naar de vernietigingskampen. Tsaar Boris III overleed in 1943 na een bezoek aan Berlijn, volgens velen vergiftigd op bevel van Hitler vanwege zijn weigering naar Duitse tevredenheid aan de *Endlösung* mee te werken. De communistische machtsovername op 9 september 1944, die volgde op de inval van Sovjetroepen in het land, leverde Sofia enkele jaren later een onvervalst stalinistisch gebouwenensemble op. Het partijgebouw, het presidentskantoor en het kantoor van de ministerraad zijn in loodzware, neoclassicistische stijl opgetrokken in het centrum dat tijdens de oorlog hevig was gebombardeerd door Amerikaanse en Britse vliegtuigen. Dimitri Verhulst komt in zijn in Sofia gesitueerde roman *Het leven gezien van beneden* (2016) tot de conclusie dat de bombardementen het nieuwe regime wel uitkwamen: 'Tot groot genoegen van het nakende communistische regime dat het opeens een heel stuk makkelijker werd gemaakt in zijn ideologische taak weldra de stad vol te ploffen met deprimerende, betonnen gedrochten.'¹¹

Na september 1944 kwam Bulgarije al gauw in de greep van repressie en politieke terreur: op 1 februari 1945 werd op Bloedige Donderdag de gehele tsaristische elite gefusilleerd. Tsarina Joanna en de jeugdige

troonopvolger Simeon, wiens bevoegdheden door een regentschapsraad werden waargenomen en die het in de eenentwintigste eeuw nog tot premier van Bulgarije bracht, bleven tot de afschaffing van de monarchie in 1946 min of meer onder huisarrest in hun paleis. Stalinistische showprocessen volgden, waarvan die tegen de communist Trajtsjo Kostov en de pro-westerse leider van de Agrarische Partij Nikola Petkov het bekendste zijn. Het proces tegen de laatste vormde ook de inspiratie voor de bekende thriller van Eric Ambler *Het vonnis over Deltsjev* (1951).

Nikola Petkov blijkt een belangrijke persoon in de biografie van Roman Gary, de Franse diplomaat en schrijver die als de Russische onderdaan Roman Kacew in Vilnius was geboren. Gary was in de jaren 1946-1948 geposteed in Sofia: vermoedelijk is hij de enige buitenlandse schrijver van enig formaat die geruime tijd in de stad heeft gewoond, een episode waarover hij uitvoerig spreekt in het interviewboek *La nuit sera calme* (1974). Hij kreeg met iets te maken waarvoor Bulgarije een zekere reputatie kreeg: de complotten, intriges en trucs van de Koude Oorlog die Claudio Magris in zijn welbekende boek over de Donau zelfs zijn eerste associaties met het land geven, hoe 'onbewijsbaar' ze ook zijn.¹² In *La nuit sera calme* vertelt Gary dat hij zich als diplomaat in Sofia door een vrouw liet verleiden, waarbij hij, ongeïnspireerd omdat zij alleen maar 'het genre koud vlees'¹³ te bieden had, van top tot teen naakt werd gefotografeerd: de zogenaamde *honey trap*. Kort daarop confronteerden agenten hem met de foto's: 'Ik was vernederd. Ik was dertig jaar, het was mijn eerste diplomatieke post, ik vertegenwoordigde Frankrijk... En dat!'¹⁴ Maar hij ging naar eigen zeggen niet op de chantagepoging in en hoorde er kennelijk ook niets meer van. Gary's biograaf houdt het erop dat overspel wel vast stond, maar dat het verhaal over chantage een romantisch verzinsel is: westerse fantasie maakte het onderwerp wellicht vaak belangrijker dan het was.¹⁵

Tijdens de jaren vijftig kwamen heel weinig westerlingen in Bulgarije. Niets zagen ze, hoorden ze of wilden ze horen van de beruchte strafkampwereld van Belene, Lovetsj en talloze andere plaatsen. Dimitri Verhulst memoreert in zijn roman dat de legendarische jazzviolinist Sasjo Sladoera nog in 1961 in Lovetsj is doodgeslagen.¹⁶ Vergaande onbekendheid met het land speelde in 1955 bij het bezoek van Lucebert met een Nederlandse schrijversdelegatie dat zonder inbreng van de CPN niet mogelijk geweest. Daar stond, voorspelbaar, tegenover dat vanaf de jaren vijftig talloze Sovjetauteurs een reisje gingen maken naar Bulgarije,

een land dat met zon, wijn en goede maaltijden iets te bieden had dat thuis minder vanzelfsprekend voorhanden was. Sommige dichters die er niet heen gingen, vertaalden Bulgaarse poëzie, omdat staatsuitgeverijen de poëzie van bevriende socialistische landen planmatig uitgaven. Daar zaten eersteklas dichters bij. Zo vertaalde Anna Achmatova gedichten van Elisaveta Bagrjana, hoewel ze waarschijnlijk het idee had dat ze iemand vertaalde die door haarzelf was beïnvloed.

‘December 1959, Jalta’ dateert Konstantin Paustovski zijn reisbericht ‘Schilderachtig Bulgarije’. Hij zag het land in het najaar: ‘Daarom zag ik het land – verbluffend schilderachtig en afwisselend in zijn landschappen – in zo’n helderheid van de herfstlucht waarin vanuit de verte elk gedroogd druivenblaadje zichtbaar was’.¹⁷ Plichtmatig staat hij open voor de opbouw van een socialistische staat: ‘Men bouwt fabrieken, wegen, waterbassins, steden, vakantiecomplexen, en men bouwt stevig, werkelijk voor eeuwen’.¹⁸ Maar Paustovski lijkt meer gefascineerd door het patriarchale Bulgarije van ezeltjes die een arbeidsmoraal hebben waarvan socialistische arbeiders niet konden dromen: ‘In de bergen van de Balkan kwamen we rijen ezels tegen, beladen met hout. Ze liepen helemaal alleen, zonder drijvers, de voorste ezel volgend, zonder te stoppen zonder noodzaak en zelfs zonder te proberen gras te plukken. Ze waren “aan het werk” en gedroegen zich heel gewetensvol tegenover hun werk’.¹⁹ Paustovski bezoekt de fresco’s van de Thraciers bij Kazanlak, Romeinse resten bij Nikopol en de Sjikapas, plaats van een slag tussen Russen en Turken in 1878. Hij laat niet na een vergelijking met de Tweede Wereldoorlog te trekken: ‘Alleen hier, in de somberheid van een ijzige winteravond, kan men zich voorstellen, wat voor grote vreugde in dit soort plaatsen een overwinning was en ondanks de afstand in tijd de oorzaken begrijpen van onze overwinning bij Stalingrad’.²⁰

Aan de Zwarte Zee bezoekt Paustovski de zojuist ten noorden van de havenstad Boergas gebouwde vakantieplaats Slantsjev brjag, Zonnekust. Het was naseizoen: ‘afgezien van ons waren er in het kuuroord alleen een paar gasten die toevallig waren blijven hangen, onder wie negers uit Guinea’.²¹ Paustovski schildert een bourgeoisiefeer die eerder op prille Oostblok pioniers uit West-Duitsland lijkt berekend dan op gasten uit socialistische broederlanden. De muziek komt ‘uit een vernield Amerikaans rock ’n roll-apparaat’, kennelijk een jukebox, en ‘beleeftde kelners in rok’ serveren geen zoete Moldavische wijnen zoals in de Sovjet-Unie maar ‘verbazingwekkend witte Moezelwijn’.²² De

meeste aandacht heeft Paustovski voor het ‘stenen kleine eiland’ Nesebar dat bij Slantsjev brjag in zee ligt en door een dam met het vasteland is verbonden. Alleen al door het woord ‘schilderachtig’ in zijn titel te zetten, maakt Paustovski duidelijk dat hij kiest voor het oude Bulgarije, niet voor de in opbouw zijnde volksrepubliek. Over Sofia schrijft hij nauwelijks iets: ‘een stad die zich voortdurend bevindt in de beweging van de cultuur en het progressieve denken, stad van opgewonden jeugd en geconcentreerd werk.’²³

Lucebert blijft een buitenbeentje: veel westerse kunstenaars en schrijvers met enige naam bezochten Bulgarije niet. Een amusant prozastuk, inspelend op de eeuwige vrouwelijke verleiding achter het IJzeren Gordijn die we al bij Romain Gary tegenkwamen, levert nog een bezoek van John Updike aan Sofia in 1965 op: het reisverhaal ‘The Bulgarian Poetess’. Het draait hierbij ongetwijfeld om Blaga Dimitrova (1922-2003), de dichteres en latere vicepresident van de republiek.

Bulgarije kwam aan het einde van de communistische tijd voortdurend in het nieuws door berichtgeving over vermeende betrokkenheid van haar geheime dienst bij de moord op Georgi Markov en de aanslag op paus Johannes Paulus II. Georgi Gospodinov, de meest vertaalde Bulgaarse auteur van dit moment, haakt in zijn roman *De wetten van de melancholie* (2012) hierop in: ‘ik schreef dat het jaar 1968 aan deze contraeien ongemerkt voorbij was gegaan. En dat wij Bulgaren er dus niet zijn, en dat we er zozeer niet zijn dat we echt iets ongehoords moeten doen, zodat ze ons opmerken, dat we iemand op een brug in Londen met een paraplu met een giftige kogel dood moeten prikken. Dat we ons bemoeien met onduidelijke toestanden met Turkse terroristen, wat later, bewezen of niet, “de Bulgaarse affaire” zal worden genoemd.’²⁴ Markov was een politieke vluchteling, maar Bulgaren die legaal in het Westen verbleven, stonden vaak onder grote druk om als informant van de autoriteiten te opereren. Dat bewijst het geval van het modieuze boegbeeld van het postmodernisme, psychoanalyse en semiotiek Julia Kristeva (1941) die in de jaren zestig in Frankrijk ging wonen. In 2018 maakte ComDos, een Bulgaarse commissie die de banden van publieke figuren met het voormalige regime onderzoekt, bekend dat Kristeva jarenlang onder de codenaam ‘Sabina’ een agent van de DS, de staatsveiligheidsdienst, is geweest. Kristeva ontkende.

Sofia bleef in de communistische tijd een uiterst rustige stad. Lucebert merkte het gebrek aan verkeer al op in 1955. Een kwart eeuw later

is het niet anders als journalist Willem Oltmans de stad aandoet. Hij komt op 1 februari 1981 aan op een zaterdagavond: 'Een totaal "dode" hoofdstad van Bulgarije. Ongelooflijk. Ook bijna geen auto's en slechts een enkele wandelaar. [...] Wat een hoofdstad! De binnenstad heeft iets charmants maar er gebeurde absoluut niets.'²⁵ Het hotel biedt de gebruikelijke Oostblokellende: 'Zoals de mensen er uit zien, zoals ze uit hun ogen kijken, de atmosfeer, het begon al meteen in de ontbijtzaal. De ober was geschokeerd dat ik om een tweede kop koffie vroeg. Maar ze hebben melk, in tegenstelling tot Moskou.'²⁶ Oltmans wil verder kennelijk geen tijd vrijmaken om zich in plaatselijke omstandigheden te verdiepen: 'Eigenlijk is Bulgarije maar voor een aspect belangrijk, namelijk omdat het een satellietstaat van de USSR is. Wat stelt het hier verder voor? Beangstigend zijn de hordes toeristen, de meesten uit de Sovjet-Unie, die door het mausoleum van Dimitroff schuifelen in ontzag en eerbied. Waanzin.'²⁷ De prioriteiten van een Oltmans lagen, als bij zoveel westerse journalisten in het Oostblok, vermoedelijk vooral in de avontuurlijke, seksuele sfeer die zich veelal, al dan niet openlijk, afspeelde onder het spiedend oog van gezagsdragers: 'Ik volgde een journalist uit Soedan van een urinoir in het ene park naar een urinoir in een ander. Maar op het moment dat ik tegen de man wilde praten, keek ik in een kamer waar een gordijn opzij was geschoven en waar vier of vijf politiemannen ons aanstaarden. Ik gaf hem het nummer van mijn kamer in het Grand Hotel en wandelde verder.'²⁸

Eind 1989 viel het communistische regime. Bijtjesdag kwam er niet: daarvoor wisten te veel communisten of hun verwanten sleutelposities te behouden. Oud-partijleider Todor Zjivkov kreeg een proces, waarop de roman *Het stekelvarken* (1992) van Julian Barnes is gebaseerd die in een niet-genoemd communistisch land speelt waarin Bulgarije gemakkelijk is te herkennen. Het toont ons Sofia in de prille postcommunistische tijd. Het oude partijgebouw vertoont sporen van brandstichting en elektriciteit is gerantsoeneerd: 'Er was een probleem. Elke vier uur – behalve wanneer het elke drie was – was er een uur geen elektriciteit – behalve wanneer het twee uur duurde. De stops roteerden per wijk.'²⁹ Sofia lijkt nog veel leger dan in de tijd van Willem Oltmans: verwaarloosd en met lege plekken van de vele mensen die vertrokken waren. Georgi Gospodinov beschrijft iets van die verlatenheid en postsocialistische sociale onthechting in zijn roman *De wetten van de melancholie*: 'Ik voelde me de laatste jaren steeds meer een vreemde in die stad. Ik

begon enkel 's nachts naar buiten te gaan. Alsof in de nacht de stad wat van haar stijl terugkreeg, van haar legende. 's Avonds laat was er een kans dat de schaduwen van de mensen die hier gewoond hadden in de jaren 1910, '20, '30, '40 naar buiten kwamen. Ze zwierven rond in hun oude verblijfsplaats, vloegen als een toevallig binnengevlogen musje tegen de wanden van de nieuw gebouwde glazen kantoorgebouwen, zochten rust in het park voor de Sveti Sedmotsjislenitsi-kerk, liepen met een boog om de geëxplodeerde kerk Sveta Nedelja heen, wandelden langzaam door de "Pépinière", of liepen de Boulevard Tsar Osvoboditel af waar ze andere schaduwen tegenkwamen. [...] Uiteindelijk vertrokken ook de schaduwen uit deze stad. Dit is een verlaten stad, een stad zonder legende. En hoe meer mensen er overdag binnenkomen, hoe verlatener het eruitziet. De eigen doden hebben de stad verlaten. En dat is niet meer te herstellen.⁷³⁰

In 2007 werd Bulgarije lid van de Europese Unie, een ontwikkeling die nog maar enkele jaren eerder utopisch had geleken. Nederland kreeg ineens duizenden Bulgaarse ingezetenen erbij. Op onze televisie kwamen surrealistische beelden van Bulgaarse schijninwoners die zich massaal in Rotterdam registreerden en hun toelage, kinderbijslag en woonsubsidie met ING-pasjes in verre Bulgaarse provinciesteden uit de geldautomaat haalden: 'de Bulgarenfraude', een begrip dat misschien al in Van Dale staat.

De Sveta Nedelja-kerk na de bomaanslag van 16 april 1925.

De stad Sofia heeft de neiging na elke historische ommezwaai de voorgaande periode van zich af te schudden. Na 1878 deden de stadsvaders er alles aan om de Osmaanse cultuur te vernietigen: vrijwel alle moskeeën verdwenen, op die bij de mineraalbronnen in het centrum na. Na 1944 verdrongen communistische retoriek en architectuur de bourgeois-cultuur. Na 1989 brak een periode van wild kapitalisme aan. Maar met Bratislava, Belgrado en Tirana behoort Sofia nog altijd tot de minst bekende hoofdsteden van Europa. In het aanbod van toeristische ‘stedenreizen’ komt de stad nauwelijks voor. Sofia is ook al geen bestemming voor virtuele reizen vanuit de leesstoel: per saldo zijn er weinig reportages, verhalen, romans of gedichten van internationaal enigermate bekende schrijvers die met Sofia te maken hebben. Toch is de Nederlandse letterkunde met Bulgaars getint werk van Lucebert, Cees Nooteboom en Dimitri Verhulst verrassend ruim vertegenwoordigd. Sofia figureert in gidsen die over Bulgarije in het algemeen gaan, maar afgezien van enkele lokaal uitgegeven werkjes zoekt men vergeefs naar Engelstalige, Duitstalige of Nederlandstalige gidsen die exclusief over de stad gaan.

Sofia is de afgelopen jaren veel dichterbij ons komen liggen. In plaats van de twee wekelijkse vluchten van Balkan Air met slaapverwekkende tussenstop in Wenen uit de communistische tijd zijn er nu vele gekomen, vooral bezet met Bulgaarse passagiers. Toeristen richten zich als vandoord vooral op de Zwarte Zee en de stranden. Sofia blijft, als we de kust vergeten, niettemin de poort naar een verre van middelmatig, zij het nogal verborgen *Hinterland*: Plovdiv, de magische stad op de heuvels in de Thracische vlakte en de middeleeuwse hoofdstad Veliko Tarnovo met haar duizelingwekkende ligging in de bergen blijven wat mij betreft de mooiste steden van de Balkan. Met de hoge bergmassieven van Pirin en Rila heeft Bulgarije ook uiterst imposante natuur binnen haar grenzen.

Veel inwoners van Sofia zullen hun stad ondertussen vooral blijven zien via lokaal perspectief: leegloop door voortdurende emigratie, lage lonen, hoge prijzen, corruptie, misdaad, politieke intriges en door excommunisten en oligarchen gedomineerde, niet bijzonder vrije media. Maar wie in de stad komt, belandt, vanaf de buitenkant bezien, in een schijnbaar bedaard bestaan, vol stijlvolle eettentjes en cafés. Ook een zekere *expat*-sfeer hoort hierbij, zoals de Amerikaan Garth Greenwell beschrijft in *What belongs to* (2016), een cultroman over *gay life* in Sofia. Hier openbaart zich een wereld waarvoor Willem Oltmans decennia te vroeg kwam.